Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
Peer Reviewed Refereed Journal (Bi-Monthly) Impact Factor : Cosmos 5.017

डांग सेवा मंडळ नाशिक संचलित

दादासाहेब बिडकर कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय,

पेठ, जि. नाशिक - ४२२२०८

एक दिवशीय राष्ट्रीय परिषद
“ नाशिक जिल्हयातील स्वातंत्र्य चळवळी ”

२५ फेब्रुवारी २०२२

दादासाहेब बिडकर कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, पेठ
आणि इतिहास विभाग, आय.क्यू.ए.सी.विभाग व
सावित्रीबाई फुले, पुणे विद्यापीठ, पुणे
यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

परिसंवाद प्रमुख
डॉ. आर. बी. टोचे
प्राचार्य

मुख्य संपादक
डॉ. जी. डी. रुपवते
इतिहास विभाग प्रमुख

ISSN: 2278 – 5639

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)

Peer Reviewed Refereed Journal
{Bi-Monthly}

Impact Facor : Cosm 5.017

Volume – XI, Special Issue – I, January – February 2022

Dr. R. B. Toche
(Principal, Conference Director)

Dr. G. D. Rupwate
(Convener, Chief Editor)

Prof. P. B. Nikam
(Co-ordinator, Assistant Editor)

Dr. P. V. Deshpande
(Assistant Editor)

Prof. V. P. Bhoye
(Assistant Editor)

13.	प्रा. [illegible] पवार	[illegible] शतकातील आदिवासींची राजकीय चळवळ	[illegible] to 110
14.	प्रा. [illegible] कृष्णा [illegible]	२० व्या शतकातील नाशिक जिल्ह्यातील कामगार चळवळी आणि [illegible]	111 to 115
15.	प्रा. देशमुख [illegible] प्रकाश	नाशिक जिल्ह्यातील शेती [illegible] आर्थिक परिस्थिती	116 to 119
16.	प्रा. [illegible] दिलीप कोळी	नाशिक जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य काळातील [illegible]	120 to 123
17.	प्रा. डॉ. रवींद्र मु. पवार	[illegible] बिडकर	124 to 128
18.	प्रा. अजय एकनाथ अहिर	स्वातंत्र्य चळवळीत येवला तालुक्याचे योगदान	129 to 13
19.	प्रा. योगिता रविंद्र [illegible]	वंचित घटकांचा साम्यवादी आणि मार्क्सवादी विचार – एक अभ्यास	134 to 1
20.	प्रा. चंद्रप्रकाश गंगाराम कांबळे प्रा. डॉ. दिपक सोपान देठे	नाशिक जिल्ह्यातील १९४२ चे आंदोलन आणि वसंतराव नारायणराव नाईक	140 to 1
21.	प्रा. छाया भावलाल सैंदाणे	20 व्या शतकातील वंचितांची सामाजिक परिस्थिती	144 to
22.	प्रा. बागुल [illegible] के.	20 व्या शतकातील स्त्रियांची सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक स्थिती व जागृती.	147 to
23.	डॉ. देवीदास आनंदा सोनवणे	आदिवासींना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणाऱ्या पद्मश्री अनुताई वाघ	151 to
24.	प्रा. डॉ. खैरनार कैलास कारभारी	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत नाशिक जिल्ह्यातील स्त्रियांचा सहभाग	155 t
25.	डॉ.रामदास [illegible]	नाशिक मधील १९४२ची चलेजाव चळवळ (विशेष संदर्भ : दत्तात्रय मल्हारराव बिडकर)	159
26.	Mr. Udhav Kalu Kudase	WORKERS MOVEMENT	165
27.	प्रा. दिनेश दौलत [illegible]	नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी भागात शिक्षण	170

Peer Reviewed Refereed Journal
ISSN : 2278 – 5639
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XI Special Issue – I January – February 2022

स्वातंत्र्य चळवळीत येवला तालुक्याचे योगदान

प्रा. अजय एकनाथ अहिर
सहयोगी प्राध्यापक
इतिहास विभाग
महाराजा सयाजीराव गायकवाड कला,
विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, मालेगाव कॅम्प, मालेगाव

भारतातील प्रत्येक भागात स्वातंत्र्य चळवळीचे लोण पोहोचले होते. मुंबई प्रांत हा स्वातंत्र्य चळवळीत अग्रेसर होता. अनेक क्रांतिकारक, स्वातंत्र्य योद्धे, समाजसुधारक मुंबई प्रांतातून पुढे आले होते. या प्रांतातच व्यापारासाठी प्रसिद्ध असलेले येवला गाव स्वातंत्र्य चळवळीने प्रभावित झाले होते. सशस्त्र उठाव, जहाल राजकारण आणि सत्याग्रही आंदोलन अशा तिन्ही प्रवाहांनी गतीशील स्वातंत्र्य चळवळ येवल्यात सुरू झाली. क्रांतिकारक आंदोलनापासून सनदशीर गांधीवादी राजकारणापर्यंत येवले कोणत्या सामाजिक, आर्थिक वैशिष्ट्यासह गेले त्याचा ऊहापोह प्रस्तुत निबंधात केला आहे.

१८५७ मधील स्वातंत्र्यसंग्राम अयशस्वी ठरल्यावर शस्त्रबळावर इंग्रजांना या देशातून हाकलून लावणे शक्य नाही, याची जाणीव भारतातील विचारवंतांना झाली. देश स्तंत्र करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणता जनजागृती व जनआंदोलन हेच सनदशीर मार्ग शिल्लक राहिले होते. १८८४ ते १९२ हे प्रामुख्याने लोकमान्य टिळकांचे पर्व होते. येवल्यात या पर्वातच 'अभिनव' भारताचा गटही संघटित झाला. येवल्यात शंकरराव वाघ, अण्णासाहेब दाणी, डॉ. साठे, वामनशास्त्री दातार इत्यादी सावरकरांचे अनुयायी होते.

राजकीय जागृती

सेनापती बापट यांनी केलेल्या मुळशी सत्याग्रहामुळे येवले तालुक्यात राजकारणाचे वारे वाहू लागले. आपटे गुरुजी व वैशंपायन गुरुजी तालुक्यातून प्रथमतः स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी तुरुंगात गेले. लो. टिळक व महात्मा गांधीजींच्या प्रेरणेने १९२१ मध्ये 'टिळक विद्यालय येवले' या राष्ट्रीय शाळेची स्थापना करण्यात आली.येवल्यात राष्ट्रीय स्वतंत्र्याच्या संस्थात्मक चळवळीला प्रारंभ टिळक राष्ट्रीय विद्यालयाच्या स्थापने पासून झाला.इ.स १९२१ ते १९३२ असे एक तप हे विद्यालय स्वातंत्र्याच्या ध्येयवादाने कार्यरत होते.नव्या मध्यम वर्गातील जहालमतवादी तरुणांनी पुढाकार घेतला होता त्यामध्ये डॉ साठे ,श्री वाघ वकील,डॉ भट, श्री.व. के.दातार,श्री बच्चू हलवाई हे अग्रेसर

येवले शहर राजकीयदृष्ट्या जागृत शहर म्हणून महाराष्ट्रात प्रसिद्ध होते. अभिनव भारत चळवळीने येवल्याचे नाव महाराष्ट्रातील जहाल केंद्र म्हणून पुढे आणले. या क्रांतिकारी केंद्रात महाराष्ट्रातील विविध राजकीय प्रवाह येऊ लागले. टिळक विद्यालयसांस्कृतिक राष्ट्रवादाचे केंद्र म्हणून उदयास आले. येवल्याच्या स्वातंत्र्य आंदोलनात ब्राम्हण, खत्री, नागपुरे, कोष्टी, भोई, शिंपी, निऱ्हाळी, साळी, गुजराथी-पाटीदार, परदेशी, राऊळ-राऊत अशा निरनिराळ्या जातीतून विशेषतः विणकर जातीतून स्वातंत्र्यसैनिक निर्माण झाले. या सर्वात टिळक विद्यालयाने प्रेरणा दिली मार्गदर्शन केले.

येवल्यातील वनिता संघाची चळवळ आणि स्त्री कार्यकर्त्या यांनाही प्रेरणा राष्ट्रीय विद्यालयाने दिली. यामध्ये राधाबाई आपटे, कमळाबाई वाडेकर, उषाताई महाजन या कार्यकर्त्या पुढे आल्या.

आपटे गुरुजींचे योगदान

पांडुरंग श्रीधर आपटे यांचा जन्म येवल्या मध्ये इस १८९० साली झाला.येवल्यातील लोक त्यांना आपटे गुरुजी या नावाने संबोधत.आपटे गुरुजी हे येवल्यातील स्वातंत्र्य चळवळीचे नेते होते.आपटे गुरुजींनी धार्मिक संस्काराची जोडणी हि समतावादी मूल्यांशी केली. आपटे गुरुजींचे योगदान म्हणजेच येवल्याच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास आहे. गुरुजींनी १९२३ साली मुळशी सत्याग्रहात भाग घेतला. यासाठी त्यांना ४ महिने तुरुंगवास घडला. टिळक विद्यालयाचे मुख्याध्यापकपद स्वीकारून त्यांनी अनेक सत्याग्रही निर्माण केले. येवल्यात राष्ट्रवादी विचारसरणी रुजवण्याचे महत्त्वाचे कार्य गुरुजींनी केले. येवल्याच्या शैक्षणिक सांस्कृतिक व राष्ट्रीय घडणीत आपटे गुरुजींचा फार मोठा वाटा होता.

सत्याग्रही जनआंदोलन

नाशिकचा कलेक्टर जॅक्सन याच्या खुनाच्या खटल्यात डॉ. विष्णू महादेव भट यांना ५ वर्षे सक्त मजुरीची शिक्षा झाली. पंडितराव बर्वे, विष्णू कुलकर्णी, काशिनाथ टोणपे हे सर्व क्रांतिकारी सैनिक होते. सशस्त्र चळवळ येवल्यात पाय रोवू शकली नाही. सशस्त्र प्रतिकाराचा मार्ग अवलंबण्यात सुशिक्षित मध्यम वर्गातील ब्राम्हण तरूण पुढाकारावर होते. ब्रिटिश सत्तेचा मुकाबला शेतकरी-श्रमिक जनतेच्या मागण्यांभोवती लढे संघटित करून होऊ शकला असता परंतु या बुद्धिजीवी वर्गात या प्रकारच्या जनआंदोलनाचा वारसा भारताच्या जाती व्यवस्थेने उपलब्ध होऊ दिला नव्हता. अशा परिस्थितीत वैयक्तिक स्तरावरील सशस्त्र प्रतिकाराचा मार्गच त्यांना उपलब्ध होता. शिक्षण आर्थिक विकास आणि राजकीय जागृती यांच्या विकासामुळे समाजातील शेतकरी व [illegible] जातीतून नवे वर्ग उद्‌यास येण्यास प्रारंभ झाल्यावर त्यांच्या असंतोषाची दखल घेणे राष्ट्रलढ्यास आवश्यक झाले. म. गांधींना म्हणूनच आपल्या लढ्याची पद्धती व तंत्रे बदलावी लागली. गांधीजींनी

असहकार लढ्यात येवल्यातील उच्चशिक्षित तरूण हिरीरीने सहभागी झाले. परंतु हा असहकाराचा कार्यक्रम मध्यमवगर्गियांपुरताच मर्यादित राहिला. मागास जाती व कनष्ठि वर्ग या लढ्यात सहभागी झाला नाही.

नाशिक जिल्ह्यात येवला हे कापड उद्योगाचे प्रमुख कैंद्र होते रेशमी पासून १७०३ स.इ येवल्यात. व गुजरात यांनी नाईक राघोजी.झाली सुरुवात वापराला कापडाच्या एक वाणी शामदास वालजी यांना सांगितले कि रेशीम येवल्यात पासून तेव्हा.करावी वसाहत येथे येवला करणाऱ्याची विणकाम सिल्कचे त्यांनी, झाली सुरुवात मालाविणकायेवल्यात २००० लूम होते त्यावर मुसलमान मजूर काम करीत असत.२००० मजुरांपैकी ९०० मोमिन विणकर आणि ११०० वाराणसीचे मुसलमान होते.मोमिन विणकर हे १८५७ च्या क्रांतीनंतर तर बनारसी मुसलमान हे इ.स १८६४ च्या बंगालच्या दुष्काळानंतर आले होते. नाशिक जिल्ह्यात रंगकाम करणारे २०० ते २५० कुटुंबे होती घरे ५० ते ४० आणि मालेगावात १२५ तयेवल्या यापैकी. जि संपूर्ण कि येते लक्षात यावरून.होतील्ह्यातील २०० रंगकाम करणारी कुटुंबे फक्त येवला व मालेगाव या दोन तालुक्यात केंद्रित झालेली होतीयेते प्रचीती याची होते अग्रेसर किती उद्योगात कापड तालुके दोन्ही हे. वनस्पतीपासून नैसर्गिक .होते ज्ञान पारंपारिक बनविण्याचे रंग कुटुंबांकडे करणाऱ्या रंगकाम या. निरनिराळे रंग बनविले जात असतनिळ्या रंगाचे काम करणारे मुस्लिम कारागीर हे मारवाड . होतेमधून आले .

येवले शहरातील कापड उद्योगापुढे ब्रिटीश आर्थिक धोरणाने संकट उभे केले होते. गांधी प्रणीत बहिष्कार धोरणामुळे साळी,कोष्टी,निऱ्हाळी,नागपुरे,या विणकर जातीतील कारागीरांच्या उपजीविकेला संरक्षण मिळण्याची शक्यता निर्माण झाली. परिणामी या जात गटात मोठ्या प्रमाणावर तरुण १९३० च्या आंदोलनात सहभागी झाले.ब्रिटीश अधिकाऱ्याला लक्ष बनवून शासकीय दहशतवादाला दहशतवादाने प्रत्युत्तर देण्यात तत्कालीन उपयोगिता होती. त्यामुळे पराकोटीचा त्याग,राष्ट्रासाठी हौतात्म्य स्वीकारण्याचा ध्येयवाद हि मूल्ये ठसविली जात होती. परंतु हि उपयोगिता मर्यादित होती.समाजातील कायदा, व्यापार,शिक्षण, कुटुंब जीवन या सर्व क्षेत्रातून शासन विरोधात प्रतिकार उभा करण्याचे सामर्थ्य त्यात नव्हते. ब्रिटीश आयात धोरणाने उध्वस्थ होणारे विणकर, शेतीसाऱ्याने संतप्त शेतकरी, कापड उद्योगातील असंतुष्ट जनसामान्य या सर्वांना कृतीचा समान कार्यक्रम देण्याची व्यूहरचना क्रांतिकारकांच्या कार्यक्रम पत्रिकेत नव्हती.त्यामुळे इ.स. १९२५-३० नंतरच्या कालखंडात येवले परिसरातून क्रांतिकारक चळवळ प्रभावहीन झाली त्याच बरोबर सांस्कृतिक राष्ट्रवादी टिळक राष्ट्रीय शाळेचे स्थित्यंतर उदारमतवादी गांधीवादी विनय मंदिरात होण्यास प्रारंभ झाला.

स्त्रियांचा सहभाग : येवल्यातील राष्ट्रीय चळवळ महाराष्ट्राचे लक्ष वेधून घेणारी होती. या

चळवळीतून राधाबाई आपटे,कमलाबाई वाडेकर, उषाबाई महाजन,नलिनीताई दानी, सुभद्राबाई पटेल या स्त्री कार्यकर्त्या निर्माण झाल्या.या स्त्रियांच्या सहभागामागे त्यांच्या पतीचा व कुटुंबाचा वाटा मोठा आहे. राधाबाई आपटे यांनी 'उमटलेली पावले' या आपल्या आत्मचरित्रातून येवल्यातील स्वातंत्र्य चळवळीची माहिती देतात. कमलाबाई वाडेकर आणि सहकारी स्त्रिया संगमनेर येथे बंदीहुकूम मोडून हनुमान जयंतीची मिरवणूक शहरातून काढतात.पारंपारिक धार्मिक अस्मिता आणि आधुनिक राष्ट्रीय अस्मिता यांच्या संयोगाने साकार होणाऱ्या उपक्रमातून स्त्रियांना अभिव्यक्तीचा अवकाश प्राप्त झाला. दारू अथवा परदेशी मालाच्या दुकानावरील पिकेटिंग हा कार्यक्रम स्त्रियांच्या सहभागाला संधी देणारा होता.इ.स १९३० सालच्या चळवळीत तर पिकेटिंग मध्ये फक्त स्त्रियांनीच भाग घ्यावा असा निर्णय कॉंग्रेसनेघेतला होता.पिकेटिंग हा उपक्रम गावाच्या सीमेतच पार पाडता येऊ शकेल असा होता त्यामुळे दैनंदिन घरकाम आणि बालसंगोपन या जबाबदाऱ्या पार पाडून पिकेटिंग करता येऊ शकत होते त्यामुळे येवल्यात मोठ्या प्रमाणात स्त्रिया पिकेटिंग या उपक्रमात सहभागी झाल्या. येवल्यातील असहकार आंदोलनात स्त्रियांचा सहभाग मोठा होता. या राजकीय सहभागाचा वारसा पुढे स्त्रियांच्या वनिता संघाच्या रूपाने विकसित होऊ शकला.

येवल्यात आर्य समाज आणि सत्यशोधक समाज यांच्या धर्म सुधारणा चळवळी देखील सुरु होत्या. येवल्यात आर्यसमाज स्थापनेच्या प्रारंभी जोरदार वादविवाद झाले.आर्यसमाज सनातनी धर्मवाद्यांच्या विरोधात स्त्री शिक्षण,विधवाविवाह,जातीभेद निर्मुलन यांचा पुरस्कार करीत होता. त्यासाठी वैदिक धर्म परंपरेचा सुधारक अर्थ लावत होता. आर्य समाजाच्या वादसभानी प्रारंभी सनातनी वर्गात खळबळ माजली.अनेक सुधारणावादी कार्यक्रम आर्य समाजाने येवल्यात राबवले. ही सुधारणा चळवळ येवल्यात मर्यादित राहिली कारण शेतकरी,विणकर,बलुतेदार,आणि दलित जातींचे आर्थिक आणि सामाजिक दास्यांचे प्रश्न जातीय उत्पादन संबंधाशी जोडले गेले होते त्यामुळे हे लोकसमूह आर्य समाजाच्या चळवळीची वाहक शक्ती बनू शकले नाहीत. सत्यशोधक चळवळीचा सुद्धा येवल्यात प्रभाव होता. भालेकर,गणपतराव,आणि मुकुंदराव यांचा येवल्यातील सत्यशोधक चळवळीशी संबंध होता. येवल्यातील राघव भूषण च्या शिळाप्रेसवर दिनमित्र मासिक छापले जात होते.

नाशिक मधिल येवला हे महत्वाचे आर्थिक केंद्र होते त्यामुळे येवल्यातील स्वातंत्र्य चळवळीचा अभ्यास हा आर्थिक जडण घडणी च्या दृष्टीने देखील महत्वाचा आहे.

संदर्भ :

१) नाशिक जिल्हा गैजेटीअर,महाराष्ट्रशासन प्रकाशन, १९७६

२) जिजीविषा : स्त्रियांच्या कर्तेपणाचा इतिहास : १९वे शतक, स्त्रीअभ्यास केंद्र,समाजशास्त्र

विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे मार्च १९९६

फडके,य.दि,विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र,खंड १, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे

ऑमव्हेट गेल, वासाहतिक समाजातील सांस्कृतिक बंड,सुगावा प्रकाशन,१९९५

आपटे गुरुजी जन्मशताब्दी वर्ष, येवले द्वारा प्रकाशित "पुरुषोत्तम",१९८६

डॉ. सिद्दीकी इलियास,पेशवाईतील एक प्रमुख हिरा नारो शंकर राजेबहाद्दर आणि मालेगावचा इतिहास(अनु) मेहमूद शेख,प्रशांत पब्लिकेशन,जळगाव,२०१८

डॉ.ढेकणे,के.डी,महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य चळवळी, अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव,२०१५